

TÜRK VE ALMAN BELGELERİ İŞİĞİNDA TRABZON'DA ERMENİ TEHCİRİNİN UYGULANMASI

Muzaffer Tepekaya* - Ramazan Çalık*

Özet

Trabzon'dan Ermeni tehciri üzerine bugüne kadar Türk ve Alman kaynakları ışığında teferruatlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu eksiklik giderilmek amacıyla böyle bir çalışmaya teşebbüs edilmiştir. Bu makalede Alman diplomatlarının raporları ve Türk belgeleri temel alınarak Trabzon'daki Ermeni Tehciri değerlendirilmiştir. Alman diplomatlarının hazırlamış oldukları bu raporlar, tehcirin anlaşılması bakımından çok önemli olup aynı zamanda Trabzon'da bir "Ermeni Soykırımı" olmadığını da açıkça ortaya koymaktadır. Türk kaynakları da, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulamasında herhangi bir art niyetinin ve amacının olmadığını göstermektedir. Sonuç itibarıyla hem Türk hem de Alman kaynaklarından Trabzon ve çevresinde "Ermeni Soykırımı" olmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Trabzon, Ermeni, Tehcir, Alman Konsoloslugu, Osmanlı Devleti.*

Abstract

The application of "Migration of Armenians" around Trabizond according to Turkish and German Sources

There has not been any detailed study, based on Turkish and German sources, on "Forced migration of Armenians" from Trabizond. This study aims to fulfill this gap. Based on Turkish documents and reports of German diplomats, this article examines "forced migration of Armenians" from Trabizond. Reports of German diplomats both serve the understanding of the Armenian migration and prove that there has not been any "Armenian Massacre". Turkish sources, too, show that Ottoman State had no "bad intentions" in migration policies. As a result, both Turkish and German sources indicate show that. There has not been any "Armenian massacres" around in Trabizond.

Keywords: *Trabizond, Armenian Migration, German Consulate, Ottoman State.*

* Yrd.Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

* Yrd.Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Türk tarihinde Ermeni tehciri diye bilinen olayın Ermeni soykırımına yol açtığı iddialarını, Batıda bazı siyasî çevrelerin ısrarla savundukları ve adeta bir propaganda miti haline getirdikleri bilenen bir husustur. Bu çalışmanın amacı, Trabzon'da Ermeni tehciri uygulamasının Türk ve Alman kaynakları ışığında bir değerlendirmesini yapmaktır. Çalışmamız, özelliği itibariyle ilmî çevrelerde ele alınması gereken konuların, siyasî çevrelerde propaganda olarak kullanılmasının yanlışlığını da ortaya koyan bir amaca yöneliktir.

Yakınçağın başlarından itibaren dönemin büyük devletleri Osmanlı vatandaşı Ermenilerle ilgilenmeye başlamışlardı. Amerika Birleşik Devletleri, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde misyonerlik merkezlerinden birini 1835'te Trabzon'da kurmuştu.¹ Daha sonra genişleyerek devam eden misyonerlik faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı başlangıcına kadar devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Amerikan misyoner kuruluşları ile İngiliz propaganda ofisleri işbirliği yaparak Türklere aleyhine çalışmalarını sürdürmüşlerdir.² Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde, ABD ve İngiltere ile birlikte Rusya ve Fransa da dinî sebeplerle Ermenilerle ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla Ermeni sorunu, başlangıçtan itibaren, bir Türk-Ermeni sorunu olmaktan çok, adı geçen devletlerin kendi politikalarına hizmet etmesi için siyasal bir sorun olmuştur.³

Trabzon, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerden biri olmasa da; ticaret yapan Ermeniler, şehirde belirli bir oranda Ermeni nüfusun bulunması sonucunu doğuruyordu. Kaynaklar, Trabzon'daki Ermeni nüfusu hakkında farklı rakamlar vermektedir. Ermeni Patrikliğinin 1882 yılı nüfus istatistiğinde, Trabzon vilayetinde toplam 120 000 Ermeni olduğu iddia edilmiştir.⁴ Lepsius, Vital Cuinet'e dayanarak Trabzon vilayetinin toplam nüfusunu 1.047.700 olarak vermektedir. Ancak Cuinet, Trabzon Vilayeti'ndeki toplam Ermeni nüfusunu 47.200 verirken, Lepsius buradaki Ermeni nüfusunu 53.500 olarak göstermektedir. Ayrıca, şehirde 2500 Katolik ve 1000 de Protestan nüfusun olduğunu belirtmektedir. Lepsius'a göre Trabzon Vilayetindeki Ermeni nüfus dağılımı şöyledir: Trabzon şehri ve çevresinde 10.000, Ordu ve Giresun ve sahil kesimlerinde 12.700, Samsun Sancağı ve Samsun, Terme ve Ünye'de 30.800 Ermeni bulunmaktadır.⁵ Ternon ise Trabzon şehrinde 14.000 Ermeni'nin bulunduğunu yazmaktadır.⁶ Vital Cuinet ve Lepsius'un verdiği bu rakamlar başta Batılı araştırmacılara olmak üzere birçok araştırmacıya kaynaklık etmektedir.

¹ Akgün 1989, 5.

² McCarty 2001, 474.

³ Akgün 1989, 12.

⁴ Barikian 1948, Anhang II (2. ilave).

⁵ Lepsius 1919, 27; Cuinet 2001, 20; Uras 1987, 138; Çiçek 2001, 125.

⁶ Ternon 1977, 183.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

Trabzon Vilayet Salnameleri ve Osmanlı Devleti nüfus istatistiği verileri, yukarıdaki rakamlardan epey farklıdır. 1881-1893 yılları arasında yapılan sayımlara göre Trabzon vilayeti sınırları içerisindeki toplam Ermeni nüfusu 22.223, merkez kazadaki Ermeni nüfusu 9,546'dır.⁷ Hicri 1313 (1895) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre ise Trabzon Vilayeti'ndeki toplam Ermeni nüfusu 42,349'dur.⁸ Hicri 1320 (1902) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre ise, Trabzon Vilayeti toplam Ermeni nüfusu 28,707'dir.⁹ 1322 (1906) tarihli salnamede Trabzon merkez kasabanın nüfus dağılımı; 29.068 Türk, 13.190 Rum, 7.121 Ermeni ve 1.307 Protestan ve Katolik idi. Bu rakamlara göre merkez kasabada Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranı yüzde 14'tür.¹⁰ 1912'de yapılan nüfus sayımında ise Trabzon Vilayeti'nde toplam Ermeni nüfusu 37,549, Trabzon merkez kazada Ermeni nüfusu 14.846'dır.¹¹ 1914'de (Birinci Dünya Savaşı öncesi) Trabzon Vilayeti toplam Ermeni nüfusu 38,899, Trabzon merkez kazadaki Ermeni nüfusu 16,191'dir.¹² Sonuç olarak, Osmanlı resmi kaynaklarına göre, 1878-1914 yılları arasında, Trabzon merkez kasabada yüzde 10 civarında olan Ermeni nüfus, vilayet genelinde yüzde dört civarındadır.¹³

Ermeni nüfusu ile ilgili kaynakların önemli bir kısmını Ermeni Patrikhanesi'nin verdiği rakamlar ve bunları kullanan Kırkor Zohrap (veya takma adıyla Marcel Lëart)'ın verileri oluşturmaktadır.¹⁴ Ermeni asıllı veya Ermeni sempatzanı yazarların Ermeni nüfusu konusunda resmi ve objektif belgeye dayanmayan, tamamen propaganda amacıyla mübalağalı ve asılsız rakamlar ileri sürmelerini ilmî çevrelerin anlamlandırması kolay değildir. Kanımızca, büyük devletlerin, Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasındaki nüfus savaşını, bu savaşta acımasızca kullandıkları -hiçbir bilimsel temeli olmayan- siyasî araçları bilmeyen sade insanların da bu olayları anlamlandırması mümkün değildir.

Osmanlı belgelerine dayanarak verilen nüfus bilgilerinin, günün şartları içinde olabildiğince objektif veriler olduğunu düşünüyoruz. Üstelik bu tarihlerde, Osmanlı nüfus idaresinin başında genellikle gayri Müslimlerin bulunduğunu da söylemeliyiz. Bu gerçeğin, kendi çıkarları çerçevesinde tarihî olayları ve verileri çarpıtanlar tarafından bilinmesini ve üzerinde iyice düşünülmesini gerekli görüyoruz. Şöyle ki; 5 Temmuz 1881 (8 Şaban 1298) tarihinde çıkan bir irade ile "*Sicil-i Nüfus Nizamnamesi*"¹⁵ yayınlanarak bütün Osmanlı Devleti'nde genel nüfus sayımına başlandı. 1892'de

⁷ Karpat 1985, 138.

⁸ Trabzon Vilayet Salnamesi, H.1313 (1895), 166,186; Çiçek 2000, 656.

⁹ Trabzon Vilayet Salnamesi, H.1320 (1902), 338-339.

¹⁰ Çapa 1993, 11, 109. Çiçek 2001, 125.

¹¹ Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdaresi Umumiyesi Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336, 22.

¹² Karpat 1985, 180.

¹³ Çiçek 2000, 655-656.

¹⁴ Ercan 2001, 45.

¹⁵ BOA, *İrade, Şuray-ı Devlet*, nr. 3148. 8 Şaban 1298 (5 Temmuz 1881).

kurulan İstatistik Umum Müdürlüğü'nün başına ilk önce Fethi Franko isimli bir Musevi, daha sonra onun yerine Mıgırdıç Şinabyan isimli bir Ermeni getirildi (1897-1903). Şinabyan bu görevini, 1903'te Rober isimli bir Amerikalıya devretti. O da 1908'e kadar bu görevi sürdürdü.¹⁶

Uzun süre Osmanlı ticaretinde söz sahibi olan Ermeniler, İran ve Doğu Anadolu'nun Karadeniz'e açılan kapısı olan Trabzon'u gayri meşru işler ve gizli hedefleri doğrultusunda küllanmaya başladılar. Buraya yerleşen Ermeniler, silâh kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bölgeyi üs olarak kullanmışlar ve teşkilatlanmışlardır. Daha 1895 Ermeni olayları öncesinde, Rus yapımı silah, fişek ve kovan gibi savaş malzemesinin de Karadeniz yoluyla Trabzon'a getirildiği ve Ermenilerce satın alındığı araştırmalarla ortaya konulmuştur.¹⁷ Ermenilerin bazı savaş mühimmatı hazırlanması ile ilgili eğitim aldıkları, bu çerçevede dinamit yapmayı da öğrendikleri görülmektedir.¹⁸ Ayrıca Trabzon'daki Ermeniler arasında, ülke dışından gelen kişilerden edinilen bilgilerden, silâh ve baruta ne derece ihtiyaç duyulduğu ve özellikle de bir propaganda malzemesi olarak "gazetelerin" ulaşım ulaşımadığı konularına son derece önem verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bir süre sonra Ermenilerin silâh olarak noksanının kalmadığı, ancak fişek, kapsül ve baruta hâlâ ihtiyaç duyulduğu belgelerde belirtiliyor.¹⁹ Silâh sevk edilirken, bazen fişek ve tüfekler saklanmak amacıyla denize atılmakta ve daha sonra uygun zamanlarda alınmaktaydı. Bazen de silâhlar, gümrük bekçilerine tesir edecek kişilerin yardımcılarıyla, yatak aralarında Trabzon'a sokulmaktaydı. Vapur ile gönderilen eşyalar ve silâhlar için zaman zaman şifreler kullanıldığı da kaynaklarda zikredilmektedir. Hatta bazen gönderilen malzemelerin vapurdan indirilip indirilmediğinin bildirilmesi için üç ayrı şifre verildiği görülmektedir.²⁰

Trabzon'dan silâh kaçakçılığının daha sonraki yıllarda da devam ettiği Alman Konsoloslu Bergfeld'in 13 Mart 1914 tarihli raporundan anlaşılmaktadır. Konsoloslu raporunda şöyle diyor:

"Trabzon'da yıllardan beri büyük çapta silâh ve mermi kaçakçılığı yapılmaktadır. Silâhlar genellikle Yunanistan, İspanya ve İsviçre'den

¹⁶ Gürün 1985, 93; Küçük 1983, 89-90.

¹⁷ Söz konusu kişiler Ermeni ve Rum kayıkçıları vasıtasıyla denizde gezmekteydiler. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), Yıldız Perakende Evrakı (Y.PRK), Dosya, nu.29, Gömlek, nu.83 (25 Ş.1310/14 Mart 1893)'den naklen Halaçoğlu 2003, 271.*

¹⁸ BOA, *İrâde, Askerî*, 20, (21 Ra. 1314), nu.1(13 Teşrîn-i evvel 1311/25 Ekim 1895) Söz konusu belge, Trabzon fesat cemiyetini oluşturan on iki kişiden biri olduğu tespit edilen Manok Tatosyan'ın evinde bulunmuş ve birkaçı hariç, hepsine numara verilmiştir. Bkz. Halaçoğlu, 2000, 271'de 16 nolu dipnot.

¹⁹ BOA, *İrâde, Askerî*, 20(21 Ra. 1314), nu.15, (16 Teşrîn-i evvel 1311/28 Ekim 1895)'den naklen Halaçoğlu 2000, 271.

²⁰ BOA, *İrâde, Askerî*, 20(21 Ra. 1314), nu.13, (16 Teşrîn-i evvel 1311/28 Ekim 1895) 'den naklen Halaçoğlu 2000, 271.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

gelmektedir. Bu kaçak silâh ticaretini, Trabzon'daki Ermeniler organize etmektedir. Silâhlar bazı yabancı gemiler tarafından getiriliyor ve genellikle geceleyin boşaltılıyor ve bazen de silâh girişi sahte (yanlış) beyanla yapılıyor. Gümrük ve poliste rüşvet söz konusudur. Bu şehirde her kötülük açık bir sırdır. Herkes her şeyi bilmektedir. Fakat sadece memurlar yasa dışı ticaretten habersiz görünmektedirler. Çeşitli kaynaklardan alınan bilgilere göre, silah kaçakçılığını Anadolu'daki Ermenileri silâhlandırmak için Ermeni komitesi Taşnak organize etmektedir.”²¹

Trabzon'da Ermeni Tehciri ve Uygulanışı

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri Rusya, İngiltere ve Fransa arasındaki diplomatik ilişkiler 1 Kasım 1914'te askıya alınarak savaş başladı. Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Ülkesi'nin paylaşılmasına vesile oldu. Osmanlı Devleti üzerinde ayrı ayrı emelleri olan İtilaf Devletleri, kendi aralarında Osmanlı topraklarını paylaşma görüşmelerine başlamışlardı. Nitekim bu görüşmelerin ardından yapılan gizli antlaşmalara göre Rusya; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri ile Güneydoğunun bir kısmını ve Boğazlar bölgesini alacaktı.²²

İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı sınırları içerisindeki Ermenileri çeşitli taktiklerle kışkırtma ve ayaklandırma çalışmaları, neticede uzun yıllar barış içinde yaşayan Türk ve Ermeni halklarını karşı karşıya getirmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu ve Kafkas cepheleri gerisindeki Ermeniler, Ruslar tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırılmışlardı. Ermenilerin amacı; Osmanlı Ordusu'ndan silâh ve cephanelerle birlikte kaçmak, köy ve kasabalarda genç yaşlı demeden katliam yapmak, evleri yakmak, yerleşim birimlerini harap etmek, cepheden dönen yaralı askerlere saldırmak, askeri sevkıyat ve ikmal yollarını kesmek, Ermeni aşiretlerden zorla ya da gönüllü çeteler teşkil ederek cephe gerisinde Osmanlı Ordusu'nu arkadan vurmak, Müslümanları buldukları yerlerden baskı ve zor yoluyla kaçırmaya çalışmak ve bu yerlerde Ermeni hakimiyetini kurmaktı.²³ Bu durum karşısında, Osmanlı yönetimi isyancılara karşı halkı ve devleti müdafaa için bir takım tedbirler almak zorunda kaldı.

Alman Konsolosu Bergfeld, 1 Kasım 1914'te Türkler ve Ruslar arasındaki diplomatik ilişkiler askıya alındıktan sonra Rusya'nın, 17 Kasım 1914 sabahı saat 08'de Trabzon şehrini bombalamaya başladığını, bombalamanın amacının çok açık olmadığını 18 Kasım tarihli raporunda yazar ve şöyle devam eder: “... Ama ben onların şehri bombalamakla Ermeni ve Rum halkın ayaklanmasını sağlamak ve bunun neticesinde şehre çıkarma yapmak olduğunu düşünüyorum. Fakat Türkler hemen silahlanarak

²¹ Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 13 Mart 1914'te gönderdiği 29 nolu raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *Armenien, Bd. 35, R 14084, Türkei 183*.

²² Bayur 1973, 12.

²³ Süslü vd. 1995, 163.

*sahili işgal ettiler ve polislerin idaresinde şehirde milliyetçiliklerini gösterdiler...*²⁴ 9 Temmuz 1915 tarihli raporunda ise; “*Şehrin Rus donanması tarafından ağır bombardımana tutulmasından sonra, iç kesimlere taşıdığım konsolosluğun ve özel malikanem önünde can hırsaş olaylar cereyan ediyordu.*”²⁵ şeklinde bilgiler vermektedir. Özellikle bu son ifadeler Türklerle Ermeniler arasında sıcak çatışmayı tasvir ediyor olsa gerektir. Rusların şehri bombalaması Konsolosun da tahmin ettiği üzere plansız ve programsız bir hareket değildir. Bombalamayla beraber Ermenilerin kalkışması sağlanmış ve Müslümanlarla Ermeniler arasında sokak çatışmaları başlamıştır. Anlaşılan o ki, devlet duruma kısa zamanda hakim olmuştur. Aşağıda da açıklandığı gibi Trabzon’daki Ermeni olayları bütün Osmanlı Ülkesi’ndeki Ermeni olaylarının küçük bir parçasıdır. Dolayısıyla devlet bu olayları bir bütün içinde değerlendirerek tedbirler düşünmek durumundadır.

Osmanlı Matbuat İdaresi’nden tebliğ olunan bir raporda; 1915 senesi başlarında Ermenilerin tehcirinin zaruret olduğu belirtilmiştir. İngiliz ve Rus parası ve entrikaları ile Ermenilerin Osmanlı Hükümeti’ne karşı kışkırtıldığı, Ermenilerin tehciri sırasında bazı küçük memurların fazla gayretkeşlik gösterdiğinin kabul edilebileceği; ancak Türklerin büyük çoğunluğunun bu meselede bir sorumluluğunun bulunmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca, aynı raporda Ermenilerin Türklere yaptığı zulüm ve işkencelerin de sabit olduğu belirtilmiştir²⁶.

Savaşın başlamasından sonra büyük miktarda silâh ve cephane Ermenilerin yoğun oldukları bölgelere akmaya başladı. Ermeniler silâhlandırılmaya başlanmıştı. Rus Ordusuna bilgi sağlamak amacıyla Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas ve Kayseri illerinde Ermeni ajan merkezleri kurulmuştu. Ermeni isyanları ve çete faaliyetleri Zeytun’dan sonra Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Mamuratul-Aziz, Erzurum, Sivas, Trabzon, Adana, Urfa, Musa Dağı gibi bölgelere yayılmış ve artarak devam etmişti.²⁷

Alman Konsolosunun raporunda Rusların Trabzon şehrini bombalamaya başlamasından sonraki günlerde şunlar dile getirilmektedir:

“Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na girmesinden sonra buradaki Ermeniler can güvenliği açısından ciddi endişeler taşımaya

²⁴ Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld’n İmparatoru Bethmann Hollweg’e 18 Kasım’da yazdığı rapor, naklen: Lepsius 1986, 22.

²⁵ Trabzon Alman Konsolosunun 9 Temmuz 1915’te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *A Türkei 183, Armenien Bd. 37, f. Bd.38, Nr. 7123, R. 14086*; Bu belge Lepsius’un eserinde tahrif edilmiş olarak bulunmaktadır, karşılaştırınız Lepsius 1986, 99-101 veya bkz. Çolak 2003. Bu belge, makalede kullanılırken Çolak’ın makalesindeki çevirisinden de faydalanılmıştır.

²⁶ BAO, *HR. HU*, Karton. 108/141; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), 17-19

²⁷ Sonyel 1987, 290-307.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

başladılar. Ama Trabzon valisi, İçişleri Bakanı Talat Bey'in Ermenilerin can güvenliği ile ilgili verdiği emri gösteren telgrafları bana gösterdi. Bunun üzerine Hıristiyanlar da ilk günlerde can güvenliklerinin sağlanmasına sevindiler. Bazı ev aramaları gayet sakin ve huzurlu geçti. Ama çeteler halindeki Rus Ermenileri, sahilde sadece Türklere karşı değil, Rus Müslümanlarına karşı da çok ağır saldırılara başladılar. Onlardan kaçan binlerce Müslüman buraya geldi ve büyük bir kısmı içlere doğru gönderildi. Bu olaylar esnasında Müslümanların acıları da çok büyük oldu. Daha sonra Ermenilerin Jön Türk rejimine ve onun liderlerine karşı isyan yapmak istemeleri açıkça belirlendi. Bu sırada Ermeniler Türkiye'nin bir çok yerinde huzursuzluklara neden oldu. Bu olaylar, Bab-ı Âliyi Ermenilere karşı daha fazla tedbirler almaya zorladı" ...²⁸

Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerini kapatarak ve tedhiş hareketlerini örgütleyen liderleri tutuklayarak icap eden tedbirleri almaya başladı. Ancak komite merkezlerinin kapatılması ve örgüt elebaşlarının tutuklanması tedhiş olaylarını azaltacak yerde daha da artırmıştır. Adana ve Van illerine ilave olarak Kayseri, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı ve Bursa şehirlerinde olaylar çıktı. Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hal alması üzerine Osmanlı Hükümeti 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde, Kanun-i Muvakkat adı verilen sevk ve iskân veya bir başka tabirle tehcir kanununu çıkarmak durumunda kaldı.²⁹

Düşmanla işbirliği yapma, masum halkı katletme ve isyan çıkarma gibi zararlı hareketlerde bulunan Ermenilerin Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin bazı bölgelerine sevkleri için, Dahiliye Nezâreti'nin 13 Mayıs 1331 tarihli ve 270 numaralı tezkiresi üzerine, 30 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükelaca alınan tehcir kararı şöyledir:

"Fi'l-hakîka devletin muhâfaza-i mevcûdiyyet ve emniyyeti uğrunda tevâlf eden icrâ'ât ve islâhât-ı fedâkârîsi üzerine icrâ-i sû-i te'sîre sebep olan bu kabîl harekât-ı muzırranın icrâ'ât-ı mü'essire ile imhâ ve izâlesi kat'îyyen muktezî ve nezâret-i müşârun-ileyhâca bu emrde ibtidâr olunan icrâ'âtdaki isâbet bedîhi olduğundan tezkire-i mezkûrede dermiyân kılındığı üzere muharrerü'l-esâmî kurâ ve kasabâtda sâkin Ermenilerden nakli icâb edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyelerine müreffehen sevk ve isâlleriyle güzergâhlarında te'mîn-i istirâhât ve muhâfaza-i cân ve mâlları ve muvâsalâtlarında keyfiyyet-i iğvâlarıyla sûret-i kat'îyyede iskânlarına kadar "Muhâcîrîn Tahsîsâtı"ndan i'âşeleri ve ahvâl-i sâbika-i

²⁸ Alman İmparatorluğu Trabzon Konsolosunun 9 Temmuz 1915'te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *A Türkei 183, Armenien, Bd. 37, f. Bd.38, Nr. 7123, R. 14086.*

²⁹ Halaçoğlu, Y. 2001, 40-50; Halaçoğlu, Y. 2002, 105-111.

mâliye ve iktisâdiyyeleri nisbetinde kendilerine emlâk ve arâzî tevzî'i ve içlerinden muhtâc olanlara taraf-ı hükûmetden mesâkin inşâsı ve zurrâ' ve muhtâcîn-i erbâb-ı san'ata tohumluk ve âlât ve edevât tevzî'i ve terk ettikleri memleketde kalan emvâl ve eşyâlarının ve yâhûd kıymetlerinin kendilerine suver-i münâsibe ile i'âdesi ve tahliye edilen köylere muhâcir ve aşâ'îr iskânıyla emlâk ve arâzînin kıymeti takdîr edilerek kendilerine tevzî'i ve tahliye edilen şuhûr ve kasabâtda kâ'in olup nakledilen ahâlîye â'id emvâl-i gayr-i menkûlenin tahrîr ve tesbît-i cins ve kıymet ve mikdârından sonra muhâcirîne tevzî'i ve muhâcirînin ihtisâs ve iştigâlleri hâricinde kalacak zeytinluk, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, hân, fabrika ve depo gibi akârâtın bi'l-müzâyede bey' veyâhûd icârî ile bedelât-ı bâliğâsının kendilerine i'tâ edilmek üzere ashâbı nâmına emâneten mâl sandıklarına tevdi'i ve mu'âmelât ve icrâ'ât-ı mesrûdenin îfâsı zımında vukû' bulacak sarfiyâtın "Muhâcirîn Tahsîsâtı"ndan tesviyesi zımında nezâret-i müşârûn-ileyhâca tanzîm edilmiş olan tâ'lîmâtınâmenin bi-temâmihâ tatbîk-i ahkâmıyla emvâl-i metrûkenin te'mîn-i muhâfaza ve idâresi ve mu'âmelât-ı umûmiyye-i iskânîyyenin tesrî' ve tanzîmî ve tedkîk ve teftîşi ve bu husûsda ta'lîmâtınâme ahkâmı ve nezâret-i müşârûn-ileyhâdan ahz ve telakkî edilecek evâmîr dâ'iresinde mukarrerât ittihâz ve tatbîkî ve tâlî komisyonlar teşkîli ile ma'âşlı me'mûr istihdâmı vazîfe ve salâhiyyetlerini hâ'iz olmak ve doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne merbût bulunmak ve bir re'îsi ile biri me'mûrîn-i dâhiliyyeden ve diğeri me'mûrîn-i mâliyyeden intihâb ve ta'yîn edilecek iki a'zâdan terekkiüb etmek üzere komisyonlar teşkîl edilerek mahallerde mezkûr ta'lîmâtınâmenin vâlîler tarafından icrâ-yı ahkâmı tensîb edilmiş olduğunun cevâben nezâret-imüşârûn-ileyhâya tebliği ve devâ'îr-î müte'allıkaya ma'lûmât i'tâsı tezekkür kılındığı."³⁰

Karar metninden de anlaşılacağı üzere, Tehcir Kanunu, Ermeni çetelerinin Türklere karşı yapmış oldukları katliamları durdurmak, devlete karşı isyan ve casusluk faaliyetlerini ve onların Rusların yanında Türklere karşı savaşmalarını önlemek amacı ve bu faaliyetlere karışanları savaş bölgelerinden uzak yerlere yerleştirmek düşüncesiyle çıkarılmıştı.

Şimdi, yukarıda zikredilen belgede bu kanunun uygulanışı ile ilgili bazı bilgileri dikkatlerinize sunalım. Bu belgede; 24 Haziran'da buradaki Ermeni komite liderlerinin tutuklandığı ve Samsun üzerinden Anadolu'ya gönderildiği, göçe tabi tutulacak Ermenilere beş gün sonra Anadolu'ya gönderileceklerinin ve hazır olmalarının 26 Haziran'da bildirildiği ifade edilmektedir. İsteyenlerin polisin izniyle değerli ev

³⁰ BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, 198/163, 16 Receb 1333 (30 Mayıs 1915); Süslü 1990, 112; Halaçoğlu, A. 2001, 455-456.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

eşyalarını satabilecekleri, göçün yaklaşık 30 000 Ermeni'yi kapsayacağı da bildirilmektedir.³¹

İsviçre menşeli bir batı kaynağı ise şu bilgileri içermektedir; 26 Haziran'da Ermenilerin Trabzon'dan tehcir edileceği duyurulmuştur. Tehcirin yapılacağı 1 Temmuz'da bütün caddeler jandarmalarca kuşatılarak tedbir alındıktan sonra, 100 Ermeni bir sokakta toplatıldı ve şehrin girişine götürüldü. Toplanan Ermeniler şehir girişinde 2 000 kişilik guruplar haline getirilerek göç ettirildi. Bunu takip eden günlerde de tehcir devam etti. Toplam 6 000 kişinin şehirden ayrılmasını takip eden günde 4 000 kişi daha şehirden götürüldü. Vali ilk olarak ailelere araba kiralamaları iznini vermişti, ama daha sonra bunlar ücretleri geri verilmeden ellerinden alındı.³²

Tehcir esnasında, Trabzon Valiliği'nden 01 Temmuz 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta; Ordu, Perşembe, Ulubey, Görele, Sürmene, Tirebolu ve Trabzon'dan sevk edilen Ermenilerle meydana gelen olaylara ait şu bilgiler verilmektedir:

“Ermenilerden Giresun'dan üç yüz yirmi sekiz kişinin ve Ordu kazâsının Perşembe nâhiyesinden üç yüz doksan nüfûs ile eşhâs-ı muzırradan mürekkeb bir kâfilenin ve Ulubey nâhiyesinden otuz kadar asker firârîsinin ve Sürmene'den iki yüz doksan ve Tirebolu kazâsından kırk beş kişinin daha sevk olunduıkları ve Ordu kazâsından iki gün evvel sevkedilen otuz altı kişilik bir kâfilenin Ulubey Orman civârında firâra tasaddî etmesine mebnâaltısının meyyiten istîsâl ve diğerlerinin tekrâr ilticâyâ icbâr edildiği ve Görele kazâsında mevcûd iki yüz elli nüfûsun kâmilen çıkarıldığı ve Tirebolu'dan tertîb olunan üçüncü kâfileye iştirâk eden Papaz Karabet'in â'ilesiyle isimleri henüz tahkîk edilemeyen birkaç kişiyi hânesinde bırakarak evine içeriden ateş verdiği ve her ne kadar kapı kırılarak içeri girilmeye teşebbüs olunmuşsa da kapı güçlülkle açılabilmesine ve içeridekilerin isti'mâl-i silâha başlamalarına mebnî eve girmek kâbil olamayarak mezkûr hâne ile derûnunda bulunan dokuz nüfûsun ve civârdaki dört hânenin yandığı, ve tedâbir-i müttehize sâyesinde bir gûnâ vekâyi'hudûsuna mahal bırakılmaksızın kasabada bulunan Ermenilerin umûmiyetle toplatturularak askerî depoyuna habs edildikleri mahallerinden bildirilmesine ve Trabzon şehriyle köylerinden dahi bugün üç bin dört yüz Ermeni yola çıkarılmış ve Trabzon'da bir Ermeninin hânesini ihrâk sûretiyle ikâ-ı mel'anete tesaddîsi hânesinin

³¹ Alman İmparatorluğu Trabzon Konsolosunun 9 Temmuz 1915'te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *A Türki 183, Armenien, Bd. 37, f. Bd.38, Nr. 7123, R. 14086.*

³² *Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915*, yayınlayan Geschaeftsleitenden Ausschuss des schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien, als Manuskript gedruckt, Basel 1916.

muhterik olması ve kendisiyle topcu zâbiti bulunan mahdûmunun habsiyle netîcelenmiştir."³³

Tehcir ile ilgili Trabzon Alman Konsolosunun 29 Haziran'da İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta şu bilgiler verilmektedir: Ermeni aileler 30 Haziran akşamı seyahat etmeye hazır olma emrini aldılar. 27 Haziran tarihli telgrafımda bahsettiğim şartlarda kadın ve çocukların tehcir edilmesinin olası bir katliama neden olabileceği üzerine bütün meslektaşlarımla aynı görüşteyiz.³⁴ Konsolos, 9 tarihli raporunda, Ermeni erkeklerin tehcir emrine direnerek evlerini terk etmediklerini ve bu eylemlerinde kadınları öne sürdüklerini, hükümette ve bankada memur olarak çalışan bazılarının kendileri için tehciri geciktirme tavizini alarak ailelerini yalnız gönderdiklerini söylemektedir.³⁵

Konsolosun aynı raporundaki diğer bilgileri de son derece ilgi çekicidir. Bu bilgiler Ermeni din adamlarının tehcir sırasındaki tavırlarını anlatmakta ve eleştirmektedir. Din adamlarının tehcir emrine muhatap olduktan sonra, cemaatlerini unutarak kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ettiklerini söylemektedir. Kendileri için istisnai bir durum talep eden din adamlarının, asıl yerlerinin kendi cemaatlerinin yanı olduğunu, unuttuklarını ifade etmektedir. Din adamları, kendileri için bir istisnai durum elde edemeyeceklerini anladıklarında, buradaki piskoposun ak sakallı temsilcisini valiye göndererek Müslüman olmalarına müsaade edilip edilmeyeceğini sordurmuşlardır. Vali de kendilerine Müslüman olmalarında bir engelin olmadığını, bunun için kelime-i şahadet getirmenin ve sonrasında sünnet olmanın yeterli olacağını, ancak tehcirin Hıristiyanları kapsamadığını, sadece Ermenilere yönelik olduğunu İslam'a girmiş bir Ermeni'nin de, Müslüman bir Ermeni olarak tehcir edileceğini söylemiştir.³⁶

Hariciye Nezareti'nden, Hariciye Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey'in Ermenilerin başka bölgelerde yerleştirilme nedenleri hakkındaki raporunda özetle şu bilgiler verilmektedir: Ermeniler memleketi bir bomba deposu haline getirmişler, düşman devletlerle işbirliği yaparak katliam ve mezalim yapmışlardır. Bu faaliyetleriyle mahalli halkın düşmanlığını kazanmışlardır. Bu olaylar bazı bölgelerdeki Ermenilerin başka yerlere yerleştirilmesi kararına neden olmuştur. Bu kararın uygulanması sırasında

³³ BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH.EUM)*, 2. şb, 68/41.

³⁴ Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 29 Haziran 1915'te İstanbul Alman Büyükelçiliğine yazdığı rapor, Anknunft in Pera, den 1 Temmuz 1915, naklen: Lepsius 1986, *Armenien und Deutschland*, 92.

³⁵ Alman İmparatorluğu Trabzon Konsolosunun 9 Temmuz 1915'te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *Türkei 183, Armenien, Bd. 37, f. Bd.38*, Nr. 7123, R. 14086.

³⁶ Alman İmparatorluğu Trabzon Konsolosunun 9 Temmuz 1915'te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *Türkei 183, Armenien, Bd. 37, f. Bd.38*, Nr. 7123, R. 14086.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

Ermenilerin genelinin yerleri değiştirilmiştir. Emirlere aykırı hareket eden bir takım memurlar, uygulamada bazı yanlışlar yapmışlardır. Hatası tespit edilen memurlar Divan-ı Harb'e verilmişler; fakat, tehirden bütün milletin sorumlu tutulması gibi bir sonuç ortaya çıkmıştır. Bu sonuç Ermenilerin işledikleri cinayetleri örtbas ederek, kendilerini masum göstermelerine yol açmış ve bu propaganda da başarılı olmuşlardır.³⁷

Bu tarihlerde Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Wangenheim, Alman İmparatoru'na yazdığı raporda ilgi çekici bilgiler veriyor. Büyükelçi, Türklerin tehird uygulamasından kendilerinin de sorumlu tutulacağını, düşmanın şu andaki ve gelecekteki suçlamalarına karşı korunabilmek için bazı tedbirler aldığını belirtmektedir. Buna göre, Hükümetin Ermeni halkının göçü ile ilgili kararını sadece askerî sebeplerle, isyanlara karşı emniyet için kabul ettiklerini, kararın uygulanması sırasında göç edenlerin saldırılardan korunarak can güvenliklerinin sağlanmasında dikkatli olunmasını istemiştir. Gerekli tesiri yapabilmek için de yazılı olarak memorandum hazırlamış ve bizzat kendi eliyle Sadrazama takdim etmiştir. Bu memorandumun kopyasını içişleri ve dışişleri bakanlıklarına ulaştırmıştır.³⁸

Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes* adlı eserinde, Anadolu'da vuku bulan olaylarla ilgili bölümde Trabzon vilayetine de yer vermiştir. Lepsius verdiği bilgilerin kaynağının Oskar G. Heizer'in raporu olduğunu belirtmektedir. Bu rapor yukarıda söz konusu edilen İsviçre menşeli kaynaktan verilen bilgileri de içermektedir. Anlaşılan Oskar G. Heizer'in raporu batıda yayınlanan bir çok belgenin de kaynağı durumundadır. Raporda tehird edilen insanların para ve taşıta ihtiyacı olduğu halde 25 Haziran 1915 tarihli duyuruyla Ermenilerle alışverişin yasaklandığı ifade edilmektedir. Yine raporun bir yerinde öldürülen Ermenilerin nehre atıldığı, bazı cesetlerin kıyıya vurduğu ve bunları Rum kadınların gömdüğü belirtilmektedir.³⁹ Lepsius, eserinde duymalara da yer vermiştir. Bu bilgiler, geneli itibariyle güvenilirliği şüpheli, rivayete dayalı bilgilerdir. Halbuki yine aynı yazar bir başka belgede; vali ve kumandanın Ermenilere dostça davrandığını, hatta Talat Paşa'nın Ermenilerin can güvenliklerinin sağlanması için Trabzon'a telefon ettiğini ifade etmektedir.⁴⁰

Amerikan Konsolosu Oskar G. Heizer'in raporunun orijinalinde bu bilgiler şu şekilde yer almaktadır:

³⁷ BOA, HR. HU, nr. 173/5; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), 160-171.

³⁸ Alman Büyükelçisi Wangenheim'in Pera'dan 7 Temmuz 1915'te İmparatoruna yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1 A *Türkei* 183, *Armenien Bd. 37., Nr. 7122, R. 14086*; Lepsius 1986, 94-95; Konsolos Bergfeld 26 Haziran'da elçiliğine şu telgrafı gönderir: Bugün şu duyuru yapıldı: Ermeniler, kadın ve çocuklar da 5 gün içerisinde seyahat edecekler. Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in İstanbul Alman Elçiliğine 27 Haziran'da gönderdiği telgraf, naklen: Lepsius 1986, 90.

³⁹ Lepsius 1919, 27-34.

⁴⁰ Lepsius 1919, 27-28.

“26 Haziran Cumartesi günü bütün Ermenilerin sürgün edileceğine dair resmi ilanlar caddelere asılmıştır. 1 Temmuz Çarşamba günü bütün caddeler ellerinde süngülerle donatılmış jandarmalar tarafından korunmaya alınarak Ermenilerin tehcirine başlandı. Gruplarca erkek, kadın ve çocuk sırtlarında toparlayabildikleri eşyalarıyla (çıkın ve bohçalarıyla) Konsoloslüğün yakınındaki bir sokakta toplatıldılar. Bunlardan 100 kadarı veya biraz fazlası Gümüşhane ve Erzincan’a doğru giderken, Konsoloslğu geçtikten sonra, güneş altında ve toz toprak içerisinde jandarmalar tarafından bekletildiler. 2000 kişi daha buraya gelinceye kadar şehrin dışında tutuldular. Hepsi bir araya getirildikten sonra Gümüşhane’ye doğru yola çıkartıldılar. Bunun gibi, toplam 6 000 kişiye varan 3 grup, bu ilk üç gün içerisinde yola çıktı. Trabzon ve çevresinden tamamı 4 000 kişiden fazla olan daha küçük gruplar ise daha sonra gönderildiler. Kadın ve çocukların ağlama, çığlık ve hıçkırıkları yürekleri parçalıyordu. Bunlardan bir kısmı zengin ve varlıklı ailelerdi. Bazıları lükse ve rahat hayata alıştı. İçlerinde din adamları, tüccarlar, bankerler, hukukçular, mekanikçiler, terziler gibi hayatın her kesiminden insanlar vardı. General, bu insanların nakli için vasıta (araç) kullanmalarına izin verildiğini söylemişti. Ancak bunlardan hiçbirinin böyle bir şey ayarlamadıkları anlaşılıyor. Ancak bunların içerisinde bir tüccarın kendisini ve eşini Cevizlik’e taşıma ücreti olarak j.t. 16 (\$66,00) ödediklerini biliyorum. Fakat bunlar da şehirden 10 dakika uzaklıkta olan Değirmendere’deki istasyona ulaştıklarında araçlarını bırakarak jandarmalar eşliğinde yola çıkarılıp şehre gönderildiler. Bütün Müslüman halkı bu insanları başından beri suçlu olarak görmüş ve bunlara suçlu muamelesi yapmışlardı. Öncelikle, Ermenilerin sürgünü ile ilgili bildiri tarihi olan 25 Haziran’dan itibaren hiçbir Ermeni’nin satış yapmasına izin verilmedi, satış yapanlar cezalandırıldı.”⁴¹

Bu bilgilerin ne kadarının gerçek, ne kadarının abartı olduğu tartışılabilir. Ancak Dahiliye Nezareti’nden 27 Haziran 1915’te Trabzon vilayetine çekilen telgrafta, tehcirine karar verilen Ermenilerin mallarının muhafazasına ilişkin talimatname son derece açıktır;

“Nakl ve sevkeri takarrur eden Ermenilerin beraberlerinde götürmeyecekleri emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlenin sûret-i idâre ve muhafazası hakkındaki talimatname posta ile der-dest-i irsâl olduğundan şimdilik emvâl-i mevcudenin taht-ı mahafazaya aldırılması.”⁴² emri yetkililere bildirilmiştir.

⁴¹ Amerikan Consulate, Trebizond, Turkey, July 29, 1915. Bu belge, çalışmamıza Prof.Dr. Kemal Çiçek tarafından sağlanmıştır.

⁴² BOA, DH.ŞFR, 14 Haziran 1331, nr.54/202.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

Yine 11 Temmuz 1915'te Dahiliye Nezareti'nden, Trabzon vilayetine çekilen telgrafta, memleket içine tehcirine karar verilen Ermenilerin borç senetlerinin kaydedilmesi, terk ettikleri mallarının başkalarının eline geçmesine müsaade edilmemesi ve muhafazası istenmiştir. Şöyle ki:

"Dahile sevk edilen Ermeniler zimmetinde mevcudiyeti iddia olunan matlûbâta müte'âllik senedâtın tarih ve şekillerinin tasfiye-i düyûn mu'âmelâtında olduğu gibi şimdiden sebt-i defter edilmesi ve bu senedât dolayısıyla muvâza'aya meydan verilmemekle beraber Ermenilerin uhdesindeki emvâlin ecânib ve sâ'ire yedine geçmesine müsaade edilmemesi ve muvâza'a ihtimali bulunan mukâvelatın tasdik edilmemesi ve emvâl-i menkûleden mürûr-ı zamanla bozulmak ihtimali olanlar ile hayvanatdan mâ' adâsının hıfzı ve bankalar ile mü'essesât-ı ticâriyenin hukuk ve matlûbâtı mahfûz olup ancak bu matlûbâtın mahkamece sabit olduktan sonra ba'del hükm tesviyesi muktezâdır."⁴³

Trabzon Amerikan Konsolosu'nun raporu ve bu raporun kaynak gösterdiği Alman belgelerinde; *"Trabzon Vilayetinde bütün erkekler öldürülmüş olmalı. Gerçekten ben Erzincan'da iken Trabzon'dan gelen Ermeniler arasında hiç erkek görmedim. Tehcir uygulaması çok sert idi. Trabzon'da Ermenilere sadece birkaç saat zaman verdiler ve bir şeyler satmalarını yasakladılar."*⁴⁴ şeklindeki bilgilerin ilk kısmı, yani *"öldürülmüş olmalı"* ifadesi tamamen zandan ibarettir. Diğer taraftan Ermenilerin mallarının satılmasının yasaklanması ise yanlış bir bilgidir. Zira, her vilayet ve mutasarrıflıklarda olduğu gibi Trabzon'dan da tehcire gönderilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tesviye edilmesi gerektiğini belirten Dahiliye Nazırı Talat Bey imzalı 10 Ağustos 1915 tarihli talimatnamede;

"mahâll-i âhara naklolunan Ermeni ahalinin mü'essesât-ı resmîyye ve eşhâsa olan düyûnâtıyla ahâl-i merkûmenin bunlar zimmetindeki matlûbâtının sûret-i itfâ ve istifâsı hakkında kaleme alınan ta'limâtname der-dest-i irsâl bulunmuş olduğundan bunların şimdilik defter-i mahsûsuna kaydıyla dâyinlerin temini lüzumu beyan olunur."⁴⁵ denilmekte, hatta bir gün sonra çekilen telgrafta tehcir edilen Ermenilerin taşınabilir mallarının ucuz fiyatla satılmış olduğu iddia olunduğundan, bu malların satışına dair anlaşmaların feshedildiği bildirilmektedir.⁴⁶

Alman ve Amerikan konsoloslarının bu bilgilerinin yanında, Trabzon Vilayeti'nden gelen rapor hakkında Dahiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne yazılan

⁴³ BOA, DH.ŞFR, 28 Haziran 1331, nr.54/393.

⁴⁴ 5 Ağustos 1915'te Erzurum'dan yazılan 23 numaralı gizli rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *Armenien*, R. 14088, Bd. 39, f. Bd.40, Türkiye 183. J.Nr. 580.

⁴⁵ BOA, DH. ŞFR, 28 Temmuz.1331 nr. 54-A/368.

⁴⁶ BOA, DH. ŞFR, 29 Temmuz.1331 nr. 54-A/381.

yazıda Vakf-ı Kebîr Kaymakamlığının 23 Mayıs 1916 târihli yazışmada Ermenilerin Ruslarla birlikte İslâm ahalisine ve özellikle kadınlara yaptıkları mezâlim ve kötü fiiller anlatılmaktadır.⁴⁷ Yine Ermeni çeteleri ve Rusların Müslüman halka ırza tecavüz, ihtiyar ve çocukları hanelere doldurup yakma, cami ve türbeleri harap edip tahkir etme, cesetleri parçalayarak ateşte pişirip sağ olanları yemeleri için zorlama gibi birtakım mezâlim uyguladıklarına dair, Trabzon Vilayeti'nden gönderilen 5 Haziran 1916 tarihli bir rapor mevcuttur.⁴⁸ 6 Temmuz 1916 tarihli bir başka devlet belgesinde ise şu bilgiler verilmektedir: Birinci Dünya Savaşı ile Rusların işgal ettiği Trabzon'daki Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin huzur ve sükununu bozacak hareketlerde bulunmaya başladılar. İşgalin ardından Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Trabzon'un bütün kaza, köy ve mahallelerde Müslümanları yok etmek amacıyla yağma ve katliama giriştikleri; köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yaktıkları; bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip ateşe attıkları, kız çocuklarını ve kadınlara tecavüz ettikleri, hastaları dipçiklerle öldürdükleri; insanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirdikleri, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlattıkları, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp, vermeyenleri öldürünceye kadar dövdükleri ve hapse attıkları, ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirdikleri, araştırmalar sonucu tespit edilen gerçeklerdendir.⁴⁹

Bu arada Alman büyükelçisinin raporunda Trabzon'daki Ermenilerin, göçten kaçabilmek ve mal ve canlarını kurtarabilmek için kitleler halinde İslâm'ı kabul ettikleri bildirilmektedir.⁵⁰ Bu bilgiler yukarıda çeşitli paragraflarda verilen konsolosa ait bilgilerle de imtizaç etmektedir. Nitekim Alman elçisinin raporundaki bilgiler, Osmanlı arşiv belgesinde de yer almış, tehcir edilen Ermenilerin memleketlerinde kalmak için ihtida ettikleri anlaşıldığından, ihtidalarına bakılmaksızın belirlenen yerlere sevk edilmeleri, Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayetine çekilen telgrafta istenmiştir. Şöyle ki:

“İhrâc olunan Ermenilerden ba'zılarının müctemi'an veyâ münferiden arz-ı ihtidâ ettikleri ve bu sûretle memleketlerinde kalmak çâresini te'mîne çalışdıkları anlaşılıyor. İhtidâ bir netîce-i kanâ'at olduğu için kat'iyen bu gibi mesâ'ilde mevzû'-ı bahs olamaz ve hiçbir zaman bu şekilde vukû' bulacak ihtidâlara i'timâd olunamaz. Binâ'en-aleyh öteden beri kendilerini menfa'atlerini tehlikede gördükleri zaman bir vâsita-i iğfâl olarak ihtidâ ettiklerini ileri süren bu kabîl eşhâsın mürâca'atlarına sûret-i kat'iyede atf-ı ehemmiyyet edilmemesi ve bi'l-âhere İslâm nâmı altında da neşr-i mefsedetden geri kalmayacak bu

⁴⁷ BOA, HR. SYS. 10 Mayıs 1332, 2872/3, Belge no: 12-14.

⁴⁸ BOA, HR. SYS. 3 Şaban 1334, 2872/4, Belge no: 3,4

⁴⁹ BOA. HR. SYS. 5 Ramazan 1334 (6 Temmuz. 1916), 2872/4.

⁵⁰ Alman Büyükelçisi Wangenheim'in Pera' dan 7 Temmuz 1915'te İmparatoruna yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1 A Türki 183, Armenien Bd. 37., Nr. 7122, R. 14086; Lepsius 1986, 94-95.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

âdemlerin ihtidâ etseler bile yine ta'yîn olunan mahallere sevklerinden sarf-ı nazar olunmaması ehemmiyetle tebliğ olunur."⁵¹

Konsolos Bergfeld raporunda, Trabzon'dan Ermenilerin tehciri esnasında, Osmanlı Bankası'nda ve tütün işletmesinde memurluk yapan bazı Ermenilerin ve birkaç yalnız kadının, valinin sözlü veya yazılı müsaadesiyle burada kaldığını, ama bunların bir gece şehir girişine götürülerek öldürüldüklerini belirtiyor. Yine Trabzon Valisi'nin Jön Türk Komitesi üyesi olduğunu, Ermenilere karşı alınan tedbirleri hafifletmeye çaba göstererek tarafsızlığını korumaya gayret ettiğini söylüyor.⁵² Bir başka Alman Belgesinde ise, 26 Haziran'da Trabzon'daki Ermenilerin 5 gün içinde göç ettirilmesinin emredildiği ve onların geride kalan mal ve mülklerinin devletin korumasında olduğu bildirilmektedir. Aynı kaynağa göre ilk önce sadece hastalar, daha sonra dul, öksüz, yaşlı ve 5 yaşından küçük çocuklar ve Katolik Ermeniler tehcirde istisna tutuldu. En son habere göre ise sadece çocuk ve tedavi gören hastalar dışında bütün istisnalar kaldırıldı."⁵³ şeklinde bilgileri yer almaktadır.

Tehcirden istisna tutulan Ermeniler hakkında Alman kaynaklarında çelişkili bilgiler yer almasına rağmen, Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayetine çekilen 15 Ağustos 1915 tarihli telgrafta; "*Ermeni meb'ûs ve ailelerinin ihrac edilmemeleri*"⁵⁴ ve yine aynı tarihli bir başka telgrafta "*İhrac olunacak Ermenilerden asker, zâbitân ve zâbitân-i sıhhiyye ailelerinin buldukları mahallerde bırakılarak ihrac edilmemeleri.*"⁵⁵ emrolunmuştur. Vilayet yöneticilerinin merkezi hükümetin emirlerini yerine getirmemesi düşünülemez. Ancak, şehrin bombalanması ve işgali sırasında Ermenilerin Rusları desteklemeleri sonucu halklar arasında sıcak çatışmalar yaşanmıştır. Bu esnada da hem Ermeni hem de Müslüman Türk vatandaşlarından kaybın olması savaşın tabii neticesi olsa gerektir.

Trabzon'daki Ermeni tehciri üzerine Büyükelçi Wangenheim da şöyle yazar:
"Ermeni tehciri ve sürülmesi, yaklaşık 14 gün öncesine kadar, doğuda savaş bölgesine sınır komşu eyaletlerle ve Adana'nın bazı ilçeleriyle sınırlı idi. Daha sonra devlet bu tedbiri Trabzon, Ma'muretü'l-Aziz ve Sivas'ı da içine alacak şekilde genişletti. Aslında bu yerler hiçbir düşman saldırısıyla tehdit edilmemesine rağmen tehcir buralarda da uygulamaya koyuldu. Bu sebeple tehcirin uygulanış biçimi ve şartlar,

⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 18 Haziran 1331, nr. 54/254.

⁵² Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 27 Ağustos 1915'te yazdığı 39 numaralı raporu, naklen: Lepsius 1986, 145.

⁵³ İstanbul Alman Büyükelçisi Wangenheim'in 7 Temmuz 1915'te İmparatoruna yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1 A Türkiye 183, Armenien Bd. 37., Nr. 7122, R. 14086; BOA, DH.ŞFR, 21 Temmuz 1331, nr.54-A/252.

⁵⁴ BOA, DH. ŞFR, 2 Ağustos 1331 nr. 55/19.

⁵⁵ BOA, DH. ŞFR, 2 Ağustos 1331 nr. 55/18.

hükümetin imparatorluktaki Ermenileri yok etmeye matuf bir amacı izlediğini gösteriyor.”⁵⁶

Wangenheim'in Ermeni tehcirinin Trabzon'da uygulanışına; “Aslında bu yerlerin hiçbir düşman saldırısıyla tehdit edilmemesine rağmen, uygulamaya başlandı.” şeklinde soykırım olarak yaklaşımı, ya bilgisizlikten ya da Ermeni sempatanlığındandır. Zira, yukarıda söz konusu Alman kaynaklarının da ifade ettiği gibi bir çok gerçek çok iyi bilinmektedir. Bir Liman şehri olan Trabzon'un Ermenilerce gayri meşru işler ve silâhlanma için nasıl kullanıldığını da aynı Alman kaynakları zikretmektedir. Yine Almanlar, Birinci Dünya Savaşı başında Ermenilerin Rus politikasına hizmet ettiğini daha da ötesi devlete karşı sıcak savaşın içinde bulunduğunu bilmektedirler. Öyleyse büyükelçinin yukarıda söz konusu yazı ve raporunun anlamı nedir? Bunu anlamak çok zor değildir. Almanya uluslar arası güçlerin özellikle de Batı Hıristiyan kamuoyunun baskısı altında bulunmaktadır. Bu baskı ile yavaş yavaş ağız değiştirme ihtiyacı hissetmektedirler.

Bu dönemde, Batı basınında ve kamuoyunda Trabzon'da Ermeni katliamının olduğu ve Ermenilerin gruplar halinde denize döküldüğü spekülasyonları çokça yapılmıştır. İsviçre kaynaklı bir belge aynen şöyledir;

Trabzon yakınındaki ırmaktan cesetler kümeler halinde denize sürükleniyordu. Çok sayıda Ermeni, Bartan adında bir Rus vatandaşıyla birlikte Samsun'a gönderilmek üzere bir kayığa bindirildi. Ama Trabzon'dan iki saat ilerde bekleyen jandarmalar bunları öldürdüğü için sandal boş olarak geri geldi. Söz konusu Rus vatandaşı başından yaralanmış olarak kıyıya yüzdü ve kurtuldu. Daha sonra Rum hastanesine gelerek bunları anlattı.⁵⁷

Batı basınında çıkan bu tür yazıların propaganda amaçlı olduğu ve gerçekleri yansıtmadığı yazıdaki mantıktan da anlaşılacaktır. Yazı bu işlerin devletin resmi gücü olan jandarma tarafından yapıldığı iddiasını delillendirmek için yazıldığı intibasını veriyor. Jandarma eliyle başından vurulan, yüzerek kurtulan ve sonra kendiliğinden Rum hastanesine gelerek bu olayları anlatan bir Rus vatandaşı hikayesi pek inandırıcı değildir. Kaldı ki, Ermenilerin başkaldırısında birinci dereceden etkin olan Rus etkisi ve siyaseti bilindiğinde, yukarıdaki türden yazılar daha da bir anlamlı olmaktadır.

⁵⁶ İstanbul Alman Büyükelçisi Wangenheim'in 7 Temmuz 1915'te İmparatoruna yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1 A Türkei 183, Armenien Bd. 37., Nr. 7122, R. 14086.

⁵⁷ Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915, hrgb. Vom Geschaeftsleitenden Ausschuss des schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien, als Manuskript gedruckt, Basel 1916.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

Lepsius, Trabzon Vilayetinin 1915 yılında toplam 53 500 Ermeni nüfusu olduğunu, bunların tamamının ya sürgün ettirildiği veya öldürüldüğünü söylemektedir.⁵⁸ Bir başka batılı kaynak, Bayburt yakınlarında büyük bir Ermeni katliamı yapıldığını, bunların Trabzon ve Erzincan vilayetinden gelen Ermeniler olduğunu, bütün erkeklerin öldürüldüğünü yazmaktadır.⁵⁹ Sözde katliamı araştırmaya gelen komisyonun lideri ve yöneticisi Lord Crewe'de birkaç katliam örneği veriyor. Trabzon'da vuku bulan olaylarda, Ermenilerin kayıklarla denize atılarak boğulmaya terk edildiğini iddia ediyor.⁶⁰

Tehcirle ilgili olarak Halep Alman Konsolosu Rössler, Almanya'ya yazdığı raporunda şu bilgiyi veriyor; birkaç gün önce Trabzonlu zengin bir Ermeni olan Bayan Gaidzak bana geldi. Trabzon'dan bir defasında 3000-3500 Ermeni'nin göç ettirildiğini ve bunlardan sadece 5'inin Halep'e gelebildiğini anlattı. Birçok uğraşıya rağmen onların nerede olduğu konusunda bilgi alınamadı. Seçilen bazı kadın ve kızların haricindekilerin hepsinin öldürülmüş olmasından korkuluyor.⁶¹

Görüldüğü gibi, Alman ve İsviçre kaynaklarında verilen bilgiler zaman zaman abartılı ve zaman zaman da olabildiğince tarafsızdır. Tehcir kanununun uygulanması sırasında çeşitli nedenlerden dolayı bazı Ermeni kayıpları olduğu doğrudur. Fakat bunlar devlet eliyle sistemli bir yok etme fiili değildir. Bu ölümlerin çeşitli sebepleri vardır. Bunları arasında; tehcir sırasında Kürt ve Arap kabilelerinin yaptığı baskınlar; savaş dönemi olması dolayısıyla tehciye muhatap olanların nakil vasıtalarının, yiyeceklerinin, ilaç ve diğer ihtiyaçlarının temininde karşılaşılan güçlükler; iklim değişikliklerinin, ulaşım güçlüklerinin ve yaygın olan bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu ölümler sayılabilir. Bu kayıplara Osmanlı Ordusu'na karşı savaşırken öldürülen Ermeniler de ilave edilebilir. Nitekim, Temmuz 1915'te Osmanlı Ordusu'nun Rus-Ermeni ordularını püskürtmesi sırasında 40 bin Ermeni öldürülmüş ve kalanların büyük bir kısmı da yaptıkları ihanetin cezalandırılacağından korkarak Rus ordusunun peşi sıra Kafkasya'ya doğru geri çekilmiştir.⁶²

Rote Kreuz-Expedition, Erzincan'dan 5 Ağustos 1915'te şöyle yazar: Güvenilir kaynaklara göre Trabzon'daki olaylar da üzücü olmuş. Oranın Ermenileri yaya olarak ve çok az sayıda taşınabilir mülkle gelmişler.⁶³

⁵⁸ Lepsius 1919, 304-305.

⁵⁹ Scheubner'in 27 Temmuz'da Erzurum'dan gönderdiği telgraf, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *Konstantinopel Armenien Nr. 169, Nr. 7251, Abgang aus Erzurum 27 Juli, Ankunft in Pera 28 Juli, No.46.*

⁶⁰ Reuter Telegramm, Amsterdam, den 7. Oktober, naklen: Lepsius 1986, 171-172.

⁶¹ Halep Alman Konsolosu Rössler'in 30 Kasım 1915'te İmparatoru Bethmann-Hollweg'e yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *K.No.110/No. 2725.*

⁶² Sonyel 1987, 300-302

⁶³ Lepsius 1986, 176.

Alman ve Türk belgelerinden de anlaşılacağı gibi tehcir de amaç; cephe gerisinde güvenliği sağlamaktır. Yoksa Osmanlı Devleti'nin vatandaşları Ermenilerle ilgili sistemli bir yok etme politikasından söz edilemez.

Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından Trabzon Vilayetine 2 Ağustos 1915'te çekilen telgrafta; *"Memâlik-i Osmaniyye'den harice gidecek zükûr Ermenilerden on altı ile altmış yaşları arasında bulununların azîmetlerinin men'i Başkumandanlık Vekalet-i celilesinden iş'âr buyrulmağla ta'mîmen tebliğ olunur."*⁶⁴, denilerek 16-60 yaş arası erkek Ermenilerin Osmanlı Ülkesi'nden dışarı çıkmalarına mani olunması istenmiştir. Buradaki amaç, savaşabilir Ermenilerin öngörülen tehcir bölgelerine gönderilmesini sağlamaktır. Aksi halde bu Ermeniler ülke dışına çıktıklarında Rus ordusu ile işbirliği yaparak Osmanlı'ya karşı savaşacaklardır.

Alman Konsolosu Bergfeld raporunda Amerika Birleşik Devletleri konsolosu ile birlikte yaptıkları araştırma sonucunu da şöyle dile getirmiştir :

"Ermenilerin Trabzon'dan tehcir edilmesinden sonra, onların idamlarının başladığı, Trabzon'dan 100 km kadar içeri doğru giden Değirmendere ırmağının denize döküldüğü yerde ve şehrin çevresinde kümeler halinde cesetlerin yığıldığı spekülasyonu dolaşmaya başladı. Düşman fantezisinin Türklere, Trabzon'da akan kanın sorumluluğunu yüklediği ortaya çıkmaktadır. Spekülasyonlar, Alman konsoloslugu tarafından derin bir sessizlik içerisinde araştırıldı. Onların doğruluğunu araştırmak Alman ve Türk prestijinin menfaatleri açısından vazife kabul edildi ve konsolos görevlileri belirli iddialar üzerinde yoğunlaştılar. Türk hassasiyetinin korunması için valiye bilgi verdim. Fakat Ermenilere karşı güç kullanımının izlerini silmek için çok geç. Vali, tarafsız şahitler olarak Amerikan meslektaşlarımızla birlikte araştırma yapma planımızı ve niyetimizi tamamen kabul etti. Bunlarla ayın 17'sinde Değirmendere Irmağı boyunca 4 saat süresince atla dolaştık. Yaklaşık 7 günden beri suda bulunduğu tahmin edilen bir ceset bulduk. Bu muhtemel cesetlerin planlı olarak yok edilmesinin yapılmadığına bir delil. Ayrıca bu sabah ırmağın aranması ve bulunan cesetlerin gömülmesi için görevlendirilen üç işçiye de rastladık. Şimdiye kadar arasında bir bayanın da bulunduğu toplam dört ceset bulundu. Bunlarla ilgili güvenilir bilgilere ulaşıldı. Son olarak yerliler bize bir cesedin ırmağa atıldığını gördüklerini bildirdiler. Ziyaretimizden önce binlerce cesedin akıntıyla denize atılmış olması, az miktardaki su ile ve değirmen derenin yapısıyla mümkün değil. Bu arada ilk günü en kalabalık olarak tehcir edilenlerin Erzincan'daki Bergon'a vardıkları haberi geldi. Bu sebeple Trabzon'dan göç ettirilen Ermenilere karşı yapıldığı iddia edilen gaddarlıklar hakkındaki iddiaları mesnetsiz

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR, 21 Ramazan 1335 (20 Temmuz.1331), nr. 54-A/251.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

buluyorum ve yolda ölen Ermenilerin intihar veya hastalıktan olabileceğini kabul ediyorum."⁶⁵

Alman Konsolosu Bergfeld bir başka raporunda da; çok sayıda Türkün, Ermeni kadın ve çocukların da tehciire tâbi tutulmalarına razı olmadıkları gerçeği, Türk halkının şerefi için söylenmelidir. Diğer taraftan Ermenilerin de bu olayların önlenmesi için takdire şayan bir tavır sergilemedikleri burada belirtilmelidir.⁶⁶, diyerek soykırım iddiasında bulunanlara adeta cevap vermektedir.

Trabzon Alman konsolosunun raporlarının aksine üstteğmen Stange'nin bilgileri çok farklıdır. Burada olayların görülmeden duyumlara ve propagandaya dayalı olarak verilmesi etkili olsa gerektir. Onun işittiklerine göre, tehcir emri geldikten sonra Ermenilere mal alma ve satma, yanlarında mal götürme yasaklanmıştır. Ayrıca Trabzon Ermenilerinin erkekleri ayrılarak dağlara götürülmüş ve askeriyenin de yardımıyla öldürülmüştür. Bu sırada bayanlar da Erzincan'a götürülmüştür.⁶⁷

Alman Büyükelçisinin tehcirle ilgili şu tespitleri de ilgi çekicidir: Trabzon vilayetinden Erzincan üzeri Mezopotamya'ya göç ettirilecek Ermeni sayısı 30 000'dir. Yüzlerce kilometre uzaklığa yapılacak böyle büyük bir göçte, kafi olmayan taşıma araçları, konaklama merkezleri, gıda maddeleri ve önlenemeyen bulaşıcı hastalıklar yüzünden çok sayıda kadın ve çocuğun kurban olması beklenmektedir. Ayrıca tehcir ettirilenlerin yolu Kürtlerin yoğun olduğu Dersim'den geçmektedir. Trabzon valisi, konsolosa Erzincan'a kadar olan bölümde yolcuların can güvenliği garantisinin alındığını söylemiş. Ama daha sonrası için Ermeniler maalesef Kürt çeteleri ve çevrede bulunanlarla çatışarak yollarına devam etmek zorundalar.⁶⁸

Batılı tarihçi Justin McCARTY bu konuda bazı tespitlerde bulunuyor. Ermeni tehcirinin yapıldığı bölgelerde hükümet otoritesinin zaten zayıf olduğunu söylüyor. Savaş alanı olan yerlerde Ermenilerin çok acı çektiğini, yollarda bazen Kürt eşkıya bazen de Osmanlı resmi görevlileri tarafından saldırıya uğramış olabileceklerini ifade ediyor. Ayrıca Rusların işgal ettikleri Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan yüz binlerce Müslüman'ın göçe mecbur bırakıldığını, mülteci durumuna düşen Müslümanların sürgün edildiğini belirtiyor. Müslüman ve Ermeni mültecilerin kaderinin hemen hemen

⁶⁵ Alman Konsolosu Bergfeld'in Trabzon'dan 25 Temmuz 1915'te İmparatoruna yazdığı 36 numaralı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, (Im Anschluss an den Bericht Nr. 35 von 9.7.15) *Türkei 183, Armenien Bd. 38, Nr. 7124, R. 14087.*

⁶⁶ Alman İmparatorluğu Trabzon Konsolosunun 9 Temmuz 1915'te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *Türkei 183, Armenien, Bd. 37, f. Bd.38, Nr. 7123, R. 14086.*

⁶⁷ Oberstleutnant Stange'nin 23 Ağustos 1915'te İstanbul'daki Alman Askeri Misyonuna gönderdiği rapor, naklen: Lepsius 1986, 138-142.

⁶⁸ İstanbul Alman Büyükelçisi Wangenheim'in 7 Temmuz 1915'te İmparatoruna yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *1 A Türkiye 183, Armenien Bd. 37., Nr. 7122, R. 14086; Lepsius 1986, 94-96.*

benzer olduğunu, savaşın, haydutların, açlığın ve hastalığın Türkleri ve Ermenileri ayırmaksızın katlettiğini söylüyor. Bu tarihsel süreci özetledikten sonra aynen şu hükmü veriyor: Türklerle Ermenilerin arasında geçen şeyin adı, soykırım değil doğrudan doğruya savaş idi. 1915 yılında Türklerle Ermeniler arasında bir girdaba dönüşen bu savaş, aslında XIX. yüzyılda vuku bulan Türk-Rus savaşlarının sonuncusuydu. Bununla birlikte 1820'den 1920'ye uzanan süreçte 600.000 Ermeni nüfus Rusya'ya göç etmiştir. 2.000.000 Müslüman nüfus ise Rusya'dan Türkiye'ye gelmiştir.⁶⁹

Trabzon'da Tehcir Sonrası Gelişmeler

Trabzon'un Rus işgaline uğramasından sonra gelişen olaylar da, tehcirin anlamlandırılması açısından son derece önemlidir. Alman Anders, Rusların Trabzon'u işgali esnasında sükûnet ve düzenin mevcut olduğunu, fakat Rus ihtilalinden ve Kafkasya'dan bir Ermeni alayının garnizon olarak Trabzon'a gelmesinden sonra Müslümanlar için vahim günlerin başladığını yazmaktadır. Anders, ayrıca, *1918 Şubatında Rus ordusunun geri çekilmesinden sonra Ermeniler, Trabzon ve Erzincan bölgelerinde Türklerin ilerleyişini durdurmak için gönüllü birlikler oluşturdu ve 25-30 Nisan tarihleri arasında Trabzon'dan Erzincan'a kadar olan hatta talan edilmiş ve yakılmış köyler ortaya çıktı. Bunun kimler tarafından yapıldığı tespit edilemedi.*⁷⁰, demektedir. Halbuki bunu yapanların Ermenilerden başkası olmadığı herkes tarafından çok iyi bilinmektedir.

Yine Alman belgelerinde, Rusların geri çekilerek Türklerin şehre girişinden sonra Trabzon'da çatışmalar çıktığı haberlerinin mesnetsiz olduğu belirtiliyor. Türklerin şehre girmesinden sonra biri konsolosluk mensubu biri de askerî doktor olan iki Almandan alınan bilgiye göre, Türkler tarafından herhangi bir saldırının olmadığı kesinleşmiştir. Buna mukabil Ermeni çetelerinin çirkinlikleri ile ilgili haberler doğrulanmaktadır. Türk ajansına karşı, Türk telgrafına inanmamakla ve Türk icraatlarından dolayı Ermeniler için özür beklemekle büyük haksızlık yapıldığı söylenmektedir⁷¹ deniyor. Buna mukabil, Fransız Lyon radyosu 17 Mart'ta şöyle bir haberi dinleyicilerine ulaştırıyor:

“Ermeni Haber Ajansı, Türklerin Trabzon'a geri dönmesinden sonra kötülüklerin tekrar yapıldığını bildiriyor. Ruslardan geri kalanların binlercesi kurşuna diziliyor veya canlı canlı yakılıyor. Ermeniler tasvir edilemez işkencelere tabi tutuluyor; çocuklar çuvallara konulup denize

⁶⁹ McCarty 1998, ss.58-60.

⁷⁰ Alman Anders'in Kars'tan 16 Mayıs 1918 tarihli yazdığı rapor, naklen: Lepsius 1986, 385.

⁷¹ Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasî Arşivi, *1 A Armenien, Türkei 183, Bd. 51, f. Bd. 52*, Berlin, den 20 Nisan 1918, Seiner Exzellenz Königlichen Finanzminister a. D. Herrn Ant von Gyn, Holland.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

atılıyor. Bütün yaşlı erkek ve kadınlar çarmıha geriliyor ve organları kesiliyor, bütün genç kız ve bayanlar Türkler tarafından götürülüyor..."⁷²

Bu haberin Ermeni haber ajansına dayanması yeteri kadar açıklayıcıdır! Ancak, Türk tarihinin hiçbir kesitinde rastlanamayacak, akla hayale sığmayacak zulümleri Türklere isnat ederek, bu kadar abartıya kaçılması propagandaya yönelik amansız faaliyetlerin tehirden 3 yıl geçtikten sonrada devam ettiğini göstermektedir. Yine de Trabzon'daki bütün Ermenilerin tehirden ortadan kaldırıldığını söyleyenlerin, 1918'de Trabzon'da Türklere katlettirecek bol miktarda Ermeni bulmaları takdire şayan bir gelişmedir!

Savaş şartlarının ortadan kalkmasından sonra, hükümet yaraları sarmak ve normal düzene dönmek amacıyla bazı tedbirleri arka arkaya aldı. Savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskânlarının temin edilerek, emniyet içinde geri dönmelerine müsaade edildiğine dair Dahiliye Nezâreti'nden diğer vilâyet ve livalarla birlikte 22 Ekim 1918 tarihinde Trabzon Vilayeti'ne de çekilen şifreli telgrafta;

"1- Ahvâl-i harbiyye dolayısıyla karâr-ı askerî ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahalle sevk edilmiş olan bi'l-umûm ahâlînin çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsâ'ade edilmesi Meclis-i Vükelâca takarrur etmiş olduğundan avdete tâlib olanlara müsâ'ade edilecektir.

2- Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyârbekir, Ma'mûretü'l-azîz vilâyetleriyle Erzincan Mutasarrıflığı dâhilinde vesâ'it-i i'âşenin adem-i kifâyesine binâ'en işbu mahaller ahâlîsinden avdet etmek isteyenler için evvel-i emrde mahalleriyle bi'l-muhâbere selâmet-i seyr ve seyâhatleri ve i'âşe ve iskânları esbâbı te'mîn edildikçe pey-der-pey azîmetlerine müsâ'ade edilmesi muktezîdir.

3- Bu karâr menâfi'-i âliye-i memleket nazar-ı i'tibâra alınarak ittihâz edilmiş olduğundan emr tatbîkâtında kat'iyen ta'allül ve te'ahhura meydân verilmeyecektir."⁷³ denilmektedir.

Savaş nedeniyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin seyahat vesikalari olmaksızın seyahat edebilmeleri ve kendilerinin masrafsız, yiyecekleri verilerek diğer ihtiyaçlarının da karşılanması ve emniyet içinde gidecekleri yere varmalarının sağlanmasına dair Dahiliye Nezâreti'nden 5 Kasım 1918 tarihinde vilayetlere ve livalara yazılan şifreli telgrafta ise;

"1- Yerlerine avdet edecek Ermenilerin seyâhat vesîkası istihsâline mecbûr tutulması ve mezkûr vesîkaların da bir takım

⁷² Alman Dışişleri Bakanlığında Bussche'nin Berlin'den 22 Mart 1918 tarihinde Bükreş Devlet Sekreterine gönderdiği telgraf, naklen: Lepsius 1986, 377.

⁷³ BOA, HR.MÜ, 43/34, 16 Muharrem 1337 (22 Ekim 1918); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 175-176; Çağlar 2001, 436.

mu'âmelât nefîcesinde verilmekde olması yüzünden ahâlînin hayli müşkilâta dûcâr olduğu anlaşılmalıdır. Bunlar taraf-ı Hükûmetden gönderilmekde olduğu cihetle vesîka istihsâline hâcet olmadığından trene irkâblarında bir liste tanzîmiyle seyyâre tevdi'i ile iktifâ olunması.

2- Seyâhat vesîkası i'tâsı akîbinde hükûmet-i mahalliyece Ermenilerin yedindeki ekmek vesîkalarının istirdâd edilmekde olduğu ve hâlbuki tren bulunamamak yüzünden bunların günlerce ekmeksiz kaldığı bildirildiğinden bunlara orada ve yolda kifâyet edecek mikdârda ekmek i'tâsı ve güzergâhda da it'âm edilmeleri.

3- Seyâhat edecek Ermenilere haftada iki def'a tren tahsîsi için Harbiye Nezâreti'nden hat komiserlikleri'ne emir verildiğinden vilâyât ve elviye ve kazâlarda bu tebliğâtıdan istifâde edilerek sevkiyâtın a'zamî dereceye iblâğ olunması.

4- Ermenilerin yol masrafları Harbiye tahsîsâtından te'mîn ve ta'ahhüd edilmiş olduğundan mesârif-i seferiyyelerinin tahsîsât-ı mezkûreden tesviyesi.

5- Cebr ve tazyik ve havf ile ihtidâ edenler hakkındaki tebliğât-ı sâbika mücebince kendilerinin serbest bırakılmaları hakkındaki ahkâmın kemâl-i ehemmiyyetle tatbîki ve peyder-pey buraya da ma'lûmât i'tâsı.

6- Ermeni cemâ'atine hemân kilise tedâriki için Hükûmetçe mu'âvenet-i mü'essire îfâsı.

7- Ermenilerin esnâ-yı seyâhatlerinde hiç bir günâ ta'aruz ve tecâvüze ma'rûz kalmamalarının te'mîni ve âsâyiş ve inzibât-ı mahallînin muhâfazası husûslarına son derece i'tinâ edilmesi.

Husûsât-ı muharrere hakkındaki tebliğât-ı adîdeye rağmen şikâyâtın tevâlîsi vazîfeye karşı lâkaydâne hareket edilmekde olduğunu göstermekde olduğundan ba'de-ez-în bu bâbdâ vukû'a gelecek şikâyâtıdan dolayı me'mûrîn-i mülkiyyenin şahsen mes'ûliyyetleri muhakkak bulunduğu ta'mîmen ve kemâl-i ehemmiyyetle tebliğ olunur.⁷⁴ deniliyor.

Dahiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 23 Kasım 1918 tarihli tezkirede, başka yerlere sevk edilen Ermenilerin memleketlerine iadeleri ile ilgili olarak vilâyetlere tebligat yapıldığı⁷⁵ ve yine Dahiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne 21 Kasım 1918 tarihli tezkirede, savaş dolayısıyla başka mahallere sevk edilmiş olan Ermenilerin yerlerine geri dönmeleri hususunda gerekenlerin yapılması, kişilerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve değişik konumlarda bulunan Ermenilerin de vaziyetlerine uygun kararlar alınarak geri dönmelerinin sağlanması hususlarıyla, dönüş esnasında

⁷⁴ BOA, HR. MÜ, 43/34., 30 Muharrem 1337 (5 Kasım 1918); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 180-181.

⁷⁵ BOA, HR. MÜ, 43/34, 18 Safer 1337 (23 Kasım 1918); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 182-183.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

meydana gelecek gecikmelerin hızla giderilmesine dair⁷⁶ talimatların verildiğini görüyoruz.

Birinci Dünya Savaşı'nı müteakip İtilaf Devletleri'nin denetimi altındaki İstanbul'da soykırım meselesi gündeme gelmiş ve İşgal Orduları Başkomutanı İngiliz General Harrington'un isteğiyle soykırımın tespiti ve suçluların cezalandırılması için İstanbul Hükümeti 11 Aralık 1918'de dahiliye ve adliye memurlarından oluşan birer heyetin tehcirin yaşandığı 10 bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir.⁷⁷ Ardından Meclis-i Vükela 14 Aralık 1918'de tehcir ve isyan dolayısıyla suç işleyenlerin tahkik edilip suçu sabit görülenlerin Örfi İdare Mahkemeleri'nde yargılanmasına karar verdi.⁷⁸

Divan-ı Harb-i Örfi adıyla kurulan mahkemelerden biri de Trabzon vilâyeti ve Samsun livâsı içindir. Bu mahkemede Trabzon Ermeni olayları ele alınmış ve 9 kişi yargılanmıştır. Bunlar:

- 1- Trabzon Genel Valisi Cemal Azmi. Savaştan sonra Berlin'e kaçmıştır.
- 2- Mustafa Nail (Nr. 2796). Bir gemi firmasında işçi.
- 3- Gümrük müdürü Mehmed Ali (Nr. 2817).
- 4- Otel Yöneticisi Niyazi.
- 5- Polis şefi Nuri.
- 6- Jandarmanın komutanı ve asker alma komisyonu üyesi Talat.
- 7- Sağlık ocağı doktoru ve müdürü Dr. Ali Saib.
- 8- Topçu binbaşı ve özel bir organizasyonun şefi Yusuf Rıza (2684).
- 9- Trabzon parti sekreteri, kaçak.

Trabzon davası 26 Mart 1919 tarihinden 22 Mayıs 1919 tarihine kadar 20 oturumla gerçekleştirilmiştir. Açılış konuşmasında savcı;

Trabzon'da Ermenilere yapılan cinayetin insanlık tarihinin en acı olayı olarak işaret etmiş ve zanlıların yüz çocuğun zehirlenmesinden mahkeme önünde sorumlu olduklarını söyleyerek, mahkemenin kararını kısa sürede almasını talep etmiştir.⁷⁹

Mahkeme, farklı milletlerden şahitler ve zanlılar dinledikten sonra nihayet 22 Mayıs'ta kararını açıkladı. Vali Cemal idama mahkum oldu. Mehmet Gümrük Müdürü Mehmet Ali on, Liman işçisi Mustafa ve polis şefi Nuri bir yıl hapis cezası aldılar. Otel

⁷⁶ BOA. HR. MÜ, 43/34, 16 Safer 1337 (21 Kasım 1918).

⁷⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 188-189; Bilgi 1999, 50.

⁷⁸ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/62; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 191-193; Akşin, 1983; Bilgi 1999, 141.

⁷⁹ Höss 1991, 87-88.

yöneticisi Niyazi, Jandarma komutanı Talat ve Sağlık Ocağı doktoru Ali Saib beraat ettiler.⁸⁰

İtilaf Devletleri denetimleri altındaki bütün Osmanlı Arşivini taradılar. Soykırım iddialarına hiçbir delil bulamadılar. Mahkemeler de soykırım iddiası ile yargılananların çoğu beraat ettiler. Mahkemeler sadece görevini suiistimal eden memurları cezalandırdı ise de, asıl bu mahkemelerin adil olmadığı ve baskı altında karar verdiği iddiaları mesnetsiz değildir. Çünkü bu mahkemeler başkenti ve bir kısım toprakları işgal ve baskı altındaki bir devletin mahkemeleri olarak tarihe geçtiler. Bu şartlar altında bile soykırımı delil bulunamayınca, Ermenilerin savaş sırasında öldüğü sonucuna varılmıştır.

SONUÇ

Trabzon'daki Ermeni Tehciri'nin Alman ve Türk belgeleri ışığında incelenmesinden sonra varılan sonucun, bilim aleminin Ermeni sorunu hakkında vardığı genel sonuçtan farkı yoktur. Ermeni araştırmacısı Justin McCARTY, "*Araştırmalarım sırasında Ermenilerden çok daha fazla Anadolu Müslümanlarının ölmüş olduğunu gösteren verileri bulduğumda, Ermeniler konusunda kabul edilmiş bilgilerle ilgili ilk yanlışlıkları keşfettim. Sorun bana jenosit olarak görünmedi.*"⁸¹ diyordu.

Jenosit yani soykırım; bir hükümetin kendi yönetimi altında yaşayan, belli bir ırk ya da topluluğu imhaya niyetlenmesi, bu niyetin maddî unsurlarının varlığının, bir siyaset olarak belirlenmesi ve hükümet tarafından uygulanan bu politikanın başarılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı Devleti vatandaşı Ermenilerle ilgili sistemli bir imha politikasından söz edilemez. Yani niyet yok, politika yok, sistemli ya da resmî verilmiş emir yok. Araştırmamız göstermiştir ki, hem Osmanlı arşivleri hem de Alman arşivleri bu tezi desteklemektedir. Olayların içerisinde bulunmuş bir şahıs olması itibarıyla Alman Trabzon Konsolosu Bergfeld'in devletine gönderdiği raporlarında verdiği bilgiler fevkalade önemlidir. Bu bilgiler ışığında Trabzon'da tehcir sırasında herhangi bir katliam yapılmadığı hatta aksine Ruslarla birlikte Karadeniz'de taarruz yapan Ermenilerin Kafkas Müslümanları ve Türklere şiddetli katliam ve gaddarlık yaptıkları belgelerle teyit edilmektedir.

Trabzon'daki Ermeni tehciri, buradaki Alman Konsolosu Bergfeld'in gözlemleri çerçevesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla verdiği bilgiler çok önemlidir. Bergfeld, tehciri hazırlayan şartları raporlarına aktarmıştır. Bir liman şehri olan Trabzon'da Ermenilerin devlete ve millete karşı silâhlanarak hazırlık yapmasını, bunların Rusya'dan gördüğü desteği, Devletin güvenlik ve asayiş sorunlarının üstesinden gelebilmek için bir tedbir olarak tehcire başvurduğunu belirtmiştir. Alman konsolos tehcir hadisesinin dünya kamuoyunda bir soykırım propagandası haline dönüşmesinden

⁸⁰ Trabzon davası hakkında geniş bilgi için bkz. Höss 1991, 87-99, 151.

⁸¹ McCarty, 1998, 57.

Trabzon”da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

sonra, Hıristiyan batı dünyasının kamuoyu baskısı ile biraz ağız değiştirmişse de genel olarak gözleme dayanan bilgilerinde doğruları vermiştir. Gerek Alman kaynaklarında gerekse diğer batı kaynaklarında verilen olumsuz bilgilerin tamamı ya duyuma, ya da propaganda amaçlı tahrif edilmiş malumata dayanmaktadır. O tarihlerden bu yana Ermeni sorununun siyasi amaçla kullanılması fiili bu coğrafyanın adeta bitmeyen şarkısıdır. Zihinleri taassup ve siyasetle kirlenenler, zaten propaganda ile kirlenilen zihinleri, kirlenilmiş halde tutmanın yolunu bulmaktadırlar. Bunun yolu bilgilerin ve belgelerin tahrifi bile olsa hiçbir vicdani rahatsızlık duymadan bunu bile maalesef yapmaktalar. Alman Dışişleri Bakanlığı'nun yardımı ve müsaadesiyle Lepsius'un belge yayını olarak hazırlanmış olduğu eserde bu tür birçok tahrifatın bulunması çok iyi bir örnek olsa gerektir. Mustafa Çolak'ın “*Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı*”, adlı makalesinde yazdığı gibi Lepsius, eserinde belgeler üzerinde çok sayıda değişiklikler yapmıştır.⁸²

Bugün dünyada yaşanan bütün sorunların temelinde, emperyalist amaçlara hizmete yönelik bir anlayışla, tarihi olayların saptırılarak siyasi arenada kullanılmaya çalışılması olduğu kanaati bizde pekişmektedir. Türk Tarihi'ndeki Ermeni Meselesi de bu tür özellikleri ile Dünya Tarihi'ndeki yerini almıştır. İnsanlık, bilime ve bilgiye gereken saygıyı göstermediği sürece herhalde huzuru yakalayamayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye, Şifre (DH.ŞFR)*, nr. 54/202, nr. 54-A/251, nr. 54-A/252; nr. 54/254; nr. 54-A/368, nr. 54-A/381, nr. 54/393, 55/18, 55/19
- BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH.EUM)*, 2. şb, 68/41.
- BOA, *Hariciye, Harb-i Umumi*, (HR. HU), nr. 173/5; 108/141.
- BOA, *Hariciye, Mütareke*, (HR. MÜ), 43/34,
- BOA, *Hariciye, Siyasi* (HR. SYS), nr: 3,4; 2872/3, 2872/4.
- BOA, *İrade, Askerî*, 20(21 Ra. 1314), nr.13, 20
- BOA, *İrade, Şuray-ı Devlet*, nr. 3148.
- BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 198/163; 213/62
- Amerikan Consulate, Trebizond, Turkey, July 29, 1915. Bu belge, çalışmamıza Prof.Dr. Kemal Çiçek tarafından sağlanmıştır.
- Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes Berlin, Türkei 183, Armenien, Bd. 35, R 14084; Bd. 37, Nr. 7122, R. 14086; Bd. 38, Nr. 7124, R. 14087; Bd. 39, f. Bd.40, R. 14088; J.Nr. 580; Konstantinopel Armenien Nr. 169, Nr. 7251.

⁸² Geniş bilgi için bkz. Çolak 2003.

B. Basılı Eserler

- Akgün 1989 Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran’a Armağan*, Yıl: XXVII / 1-2, Ankara, s.1-12.
- Akşin 1983 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Barikian 1948 Anahid Barikian, *Die Entwicklung der armenischen Frage im 19. Jahrhundert*, Diss., Wien.
- Bayur 1973 Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti’nin Dış Siyaseti*, Ankara.
- Bilgi 1999, Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 16, Ankara.
- Cuinet 2001, Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie, L’ Anatolie orientale Trebizonde, Erzeroum, Bitlis, Van, Diarbekir*, İstanbul.
- Çağlar 2001, Günay Çağlar, “Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler”, *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, s.435-447.
- Çapa 1993, Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Ankara.
- Çiçek 2000, Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, *Türk Kültürü*, Yıl: XXXVIII, Sayı: 451, 653-666.
- Çiçek 2001, Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XVI, 121-139.
- Çolak 2003, Mustafa Çolak, “Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı –Johannes Lepsius Örneği- (3 belge ile birlikte)”, *Belleten*, LXVI-247, Aralık 2002 (2003),s. 967-984.
- Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdaresi Umumiyesi Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336.
- Ercan 2001, Yavuz Ercan, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara, s. 36-52 .
- Gürün 1985, Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara.
- Halaçoğlu,A.2001, Ahmet Halaçoğlu, “Türk Ermeni İlişkilerinin Genel Değerlendirmesi ve Ermeni Şikayetleri Hakkında Bir Belge”,*Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara, s.448-457.
- Halaçoğlu,A. 2003, “XIX.Yüzyılın Sonlarında Ermeni İşyanları ve 1895 Trabzon Olayları Örneği”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, s. 265-280.
- Halaçoğlu,Y. 2001, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara.
- Halaçoğlu,Y. 2002, Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler”, *Osmanlı Son Döneminde Ermeniler, Kültür,Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 94*, Ankara, 105-111.

Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanışı

- Höss 1986, Annette Höss, *Die Entwicklung der armenischen Frage im 19. und 20. Jahrhundert in der Türkei, unter Berücksichtigung der diplomatischen Korrespondenz der Vertreter der Donaumonarchie in der Türkei*, Diplomarbeit, Wien.
- Höss 1991, Annette Höss, *Die türkischen Kriegsgerichtsverhandlungen 1919-1921*, Basılmamış Doktora Tezi, Institut für Geschichte, Wien.
- Karpat 1985, Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, London.
- Küçük 1983, Cevdet Küçük, "XIX.Asır'da Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Tebliğler ve Panel Konuşmaları, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayın no: 2, İzmir, s. 75-95.
- Lepsius 1919, Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes; Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Postdam.
- Lepsius 1986, Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918 Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Bremen.
- Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915*, yayınlayan Geschaeftsleitenden Ausschuss des schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien, als Manuskript gedruckt, Basel 1916.
- McCarty 1998, Justin McCarty, "Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih", (Çev: Bayram Bayraktar), *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı: 358, Ekim, s. 55-62.
- McCarty 2001, "I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara, s.474-483.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın no: 14, Ankara 1994.
- Sonyel 1987, Salahi Ramadan Sonyel, *The Otoman Armenians: Victims of Great Power Dipomacy*, London.
- Süslü 1990, Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van.
- Süslü vd. 1995, Azmi Süslü ve diğerleri, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara.
- Ternon 1977, Yves Ternon, *Tabu Armenien, Geschichte eines Völkermords*, Berlin-Frankfurt am Main-Wien.
- Trabzon Vilayet Salnamesi, H.1313 (1895),
Trabzon Vilayet Salnamesi, H.1320 (1902),
Uras 1987, Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

Muzaffer Tepekaya - Ramazan Çalık

